



ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	18/2	2024	525-552
----------------------------	------	------	---------

HİTİTÇE ÇİVİ YAZILI METİNLERDE BİR TANRI SUNUSU OLARAK “LÁL” BAL

Fadime ÜNLÜ EFE*

Makale Bilgisi

Başvuru: 30 Eylül 2024

Kabul: 28 Ekim 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: Sep 30 2024

Accepted: Oct 28 2024

Öz

M.Ö. 2. binyıl Anadolu’unda siyasi bir birlik kuran ve çok tanrılı bir inanca sahip olan Hititler, tanrılarını da insanlar gibi yiyip içebilen varlıklar olarak düşünmüşlerdir. Bu doğrultuda hastalıkları tedavi etmek, uzun ömrü garantilemek, yapının dayanıklı olmasını sağlamak, başa gelen belalardan kurtulmak, tanruların gazabından kaçınmak ve memnun ettikçe memnun edileceği inancıyla tanrılara ve kültlerine düzenli olarak yiyecek ve içecek sunusunda bulunmuşlardır. Hititçe çivi yazılı metinlerde genellikle “LÁL” olarak okunan bal, tanruların yatıştırılması, doyurulması, memnun edilmesi gibi farklı amaçlarla ritüellerde önemli bir sunu maddesi olarak kullanılmıştır. Hitit toplumu için de değerli bir besin maddesi olan bal, kimi zaman tanruların sunu masasında, kimi zaman yapı temelini harcında, kimi zamanda sembolik uygulamalarda, tanrılara ulaşmanın bir aracı olarak rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: Hitit, Çivi Yazısı, LÁL, Bal, Tanrı Sunusu

* Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/Eskiçağ Tarihi, fadimeunlufe@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2936-5623.

“LÁL” Honey as a God Offering in Hittite Cuneiform Texts**Abstract**

The Hittites, who established a political union in Anatolia in the 2nd millennium B.C. and had a polytheistic faith, thought of their gods as beings who could eat and drink like humans. Accordingly, they regularly offered food and drink to the gods and their cults in order to cure diseases, to ensure long life, to ensure the durability of the structure, to get rid of troubles, to avoid the wrath of the gods, and with the belief that the more they pleased, the more they would be pleased. Honey, usually spelled “LÁL” in Hittite cuneiform texts, was used as an important offering material in rituals for different purposes such as appeasing, satisfying and pleasing the gods. Honey, which was also a valuable foodstuff for Hittite society, played a role as a means of reaching the gods, sometimes on the offering table of the gods, sometimes in the mortar of the building foundations, and sometimes in symbolic practices.

Keywords: Hittite, Cuneiform, LÁL, Honey, God Offering

Giriş

Bal, çivi yazılı metinlerde Hititçe *milit*-, Sümerce LÁL, Akadca *DIŠPU* olarak okunmaktadır.¹ Bal üreticisi olan arı, Hititçe çivi yazılı belgelerde Sümerce ideogram NUM.LÁL veya NIM.LÁL olarak geçmektedir. Akadça okunuşu *NAMBUBTU>NABBUBTU> NŪBTU* dur.² KUB 48.7 Rs. III 17-18³ ve KBo 30.17 7-8⁴ numaralı metinde geçen *annaš* NIM.LÁL-aş

¹ Johannes Friedrich, *Kurzgefaßtes Hethitisches Wörterbuch* (Heidelberg: Carl Winter, 1991), 143; Hans G. Güterbock ve Harry A. Hoffner, *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University*, Vol. L-N, (The Oriental Institute of the University of Chicago, 1989), 250; Harry A. Hoffner, “An English-Hittite Glossary”, *RHA* 25/80 (1967): 49; Volkert Haas, “Leopard und Biene im Kulte "hethitischer" Göttinnen. Betrachtungen zu Kontinuität und Verbreitung altkleinasiatischer und nordsyrischer religiöser Vorstellungen”, *UF* 13 (1981): 111; Frank Starke, *Untersuchungen zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990), 190-193.

² B. Landsberger, *Die Fauna des alten Mesopotamien nach der 14. Tafel der serie HAR.RA=HUBULLU* (Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1934): 24-25, nr. 325-327, 132; Hayri Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu’sunun Faunası*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1965), 243; Ahmet Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük Hattice, Hurrice, Hieroglif Luwicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2016), 642.

³ Haas, “Leopard und Biene”, 112; Itamar Singer, *The Hittite KILAM Festival II*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1984), 100-101.

“anne-arı” terimi, “kraliçe arı” olarak yorumlanmaktadır.⁵ CTH 585 III 24⁶ numaralı metinde geçen Sümerce L^UNIM.LĀL kelimesi, “arıcı, arı adamı, bal üreticisi” anlamına gelmektedir.⁷ Hititçe *kammara-* kelimesinin anlamı ise “arı sürüsü/arı kovanı” anlamına gelirken, Sümerce É.NIM.LĀL “arı kovanı, bal üretim evi” anlamına gelmektedir.⁸ Bal üretiminin ticari bir etkinlik olarak yapıldığını ise Hitit kanun metinlerinden tespit etmekteyiz. Hitit kanunlarının 91. (KBo 6.3 Rs. IV 29-30)⁹ ve 92. (KBo 6.3 IV 31-34)¹⁰ paragrafında arı ve arı kovanlarının çalınmasını önleyici tedbirler alınmıştır. Hitit kanun maddelerinin 181. (KBo 6.26 II 46)¹¹ paragrafında ise “*1 zipittani- ölçek balın bedeli 1 şekel gümüştür*” ibaresi bulunmaktadır. Aynı kanun maddesinde yine *1 zipittani-*¹² ile ölçülen domuz yağı ve tereyağı gibi temel tüketim ürünlerinin fiyatı ile bal fiyatının aynı olduğu görülmektedir. Ancak bal, sadece ticari bir etkinlik ya da tüketim maddesi olarak rol oynamamış aynı zamanda Hitit dini hayatında da yer almıştır.

Tanrı Kültlerinde Bal

Hititler tanrıların ve tanrı heykellerinin insanlar gibi yiyip içebilen varlıklar olduğuna inandıkları için onlara, kendilerinin de tükettiği çeşitli yiyecekler ve içecekler sunmuşlardır.¹³ Bu inanç doğrultusunda gelişen

⁴ Singer, *The Hittite KILAM Festival II*, 99.

⁵ A. S. Kassian, A. Korolëv ve A. Sidel'tsev, *Hittite Funerary Rituals, šalliš waštaiš*, (Münster: Ugarit Verlag, 2002), 522.

⁶ Emmanuel Laroche, “Le voeu de Puduhepa”, *RA* 43, (1949): 61-65.

⁷ Franca Pecchioli Daddi, *Mestieri, professioni e dignità nell'Anatolia ittita*, (Roma: edizioni Dell'Ateneo, 1982), 21; Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 324, 629.

⁸ Harry A. Hoffner, *Alimenta Hethaeorum. Food Production in Hittite Asia Minor* (New Haven: American Oriental Society, 1974), 124; Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 110, 252, 629.

⁹ Harry A. Hoffner, *The Laws of the Hittites. A Critical Edition* (Leiden: Brill, 1997), 90; Johannes Friedrich, *Die hethitischen Gesetze. Transkription, Übersetzung, sprachliche Erläuterungen und vollständiges Wörterverzeichnis* (Leiden: E. J. Brill, 1959), 44-45; Fiorella Imparati, *Hitit Yasaları*, çev. E. Özbayoğlu, (Ankara: İtalyan Kültür Heyeti, 1992), 92-93; Richard Haase, *Die Fragmente der hethitischen Gesetze. Transkribiert und nach Paragraphen Geordnet* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968), 48.

¹⁰ Hoffner, *The Laws of the Hittites*, 91; Friedrich, *Die hethitischen Gesetze*, 46-47; Imparati, *Hitit Yasaları*, 92-93; Haase, *Die Fragmente der hethitischen Gesetze*, 48.

¹¹ Hoffner, *The Laws of the Hittites*, 144-145; Friedrich, *Die hethitischen Gesetze*, 80-81; Imparati, *Hitit Yasaları*, 168-169; Haase, *Die Fragmente der hethitischen Gesetze*, 83-84.

¹² *zipittani-/zipat-*; küçük bir sıvı ve katı madde ölçüğü için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 609.

¹³ KUB XXIX 4 Rs. III 56-66: Heinz Kronasser, *Die Umsiedelung der Schwarzen Gottheit. Das hethitische Ritual KUB XXIX 4 (des Ulippi)*, (Wien: Hermann Böhlhaus Nachf., 1963), 26-29.

efendi-köle ilişkisinin temelinde ise tanrıların memnun edilmesi, yani tanrıların yiyip içtiği zaman kölesinden memnun olması fikri yer almıştır. Hizmette kusur edilip tanrıları kızdırmak ve onların çeşitli şekillerde intikam almaları da olası bir inanç olmuştur. Bu yüzden yiyeceklerin en temiz, en tazesi ve en kalitelisi tanrılara kurban olarak sunulmuştur.¹⁴ Bu sunular arasında balın bulunma sebebi ise “Kraliçenin Rüyası” adlı metinde görülmektedir (CTH 584: KUB 15.1 Rs. III 13-16):¹⁵ “Eğer böyle yaparsan, kocam hayatta (kalırsa) benim ve kral kocam için, tanrıya 3 tane harşiyallikabi¹⁶: 1’i yağ dolu, 1’i bal dolu, 1’i meyve dolu (kabı) yerleştireceğim.” Bu metne göre insanlar ve tanrılar için bal, önemli durumlarda sunulan değerli, tatlı ve cezbedici bir yiyecektir. Bu yüzden bal, tanrılar ile insanlar arasındaki ilişki tesisinde yer almış ve bayramlarda düzenli olarak tanrılara sunulmuştur.

IV. Tuthaliya’nın Nerik Fırtına Tanrısı kültüne yönelik fermanında, tanrı için sunulması gereken kurbanlar arasında bal bulunmaktadır (KUB 56.48 Rs. III 3-5):¹⁷ “1 PURSİTUM¹⁸ kabı [aşçı] yemeği, [1 PURSİTUM kabı sofracı yemeği] [1 ka]ppi-¹⁹ kabı bal, [1/2] avuç dolusu ş[anhuna-yemeği?] [ve] onu [hasır] DİLİM.GAL²⁰ kabına dök[erler]”. Bu metne paralel şekilde Nerik Fırtına Tanrısı için diğer yemeklerin yanında bal sunulmaktadır (KBo 2.4 30-31):²¹ “Sofracı yemeği, 1 kappi- kabı bal, kızılca buğday, şanhuna- yemeği bıraktın”. Nerik Fırtına Tanrısı’nın bahar bayramında yapılan sunular arasında ise hem bal hem de ballı ekmek

¹⁴ KUB XIII 4: Aygül Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, 1985), 20-89.

¹⁵ Johan de Roos, *Hittite Votive Texts* (Leiden: Nederlands Instituut, 2007), 88-105; Alice Mouton, *Rêves hittites. Contributions à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolie ancienne*, (Leiden: Brill, 2007), 262-265.

¹⁶ ^{DUG}harşiyalli-; ağız geniş erzak küpü, depo kabı için bkz. Yaşar Coşkun, *Boğazköy Metinlerinde Geçen Bazı Seçme Kap İsimleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1979), 9-16.

¹⁷ Jana Součková, “Edikt von Tuthaliya IV, zugunsten des Kults des Wettergottes von Nerik”, *Investigationes Anatolicae Gedenkschrift für Erich Neu* içinde, ed. J. Klingner, E. Rieken ve C. Rüster, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010), 294.

¹⁸ ^(DUG)PURSİTUM; bir adak kasesi için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 424.

¹⁹ ^(DUG) kappi-; kase, ölçü kabı, bir istilap ölçeği için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 257.

²⁰ ^(GIŞ/DUG) DİLİM; yayvan kase, çanak, leğen, kepçe için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 105.

²¹ Volkert Haas, *Der Kult von Nerik. Ein Beitrag zur hethitischen Religionsgeschichte*, (Roma: Päpstliches Bibelinstitut, 1970), 282-283.

görülmektedir (KUB 38.25 I 18-20):²² “*1 kappi- kabı sebze yemeği, 1 kappi-kabı [], 1 kappi- kabı bulgur (ve) bal, 1 kappi- kabı sebze yemeği, 1 KUKUBU*²³ *kabı bira, 1 KUKUBU kabı şarap, 1 KUKUBU kabı walhi- içkisi, diş şeklinde 5 ballı ekmek.*” Yeryüzünün Güneş Tanrıçası için kutlanan bayramlarda sunulan pek çok yiyecek arasında bal, şarap ve bira sıralamasıyla görülmektedir (CTH 448: Bo 3648 Vs. 11-13):²⁴ “... *1 avuç yağlı ekmek, 1 avuç un, 1/2 avuç hurutil- yemeği, 1 NAMMANDU*²⁵ *kabı bal, 1 NAMMANDU kabı şarap, 1 KUKUB kabı tawal- birası, 1 KUKUB kabı walhi- birası, 1 KUKUB kabı limma- içkisi.*” nuntarriyaşhaş- bayram metinlerinde bal sunusu ise şöyle yer almaktadır (CTH 626/A: KUB 9.16 I; B: KBo 3.25+C: KUB 10.48 I+D: 34/t Vs. I 17-20):²⁶ “*Diğer gün kral Arinna kentine gelir ve nuntarriyaşhaş bayramını kutlar. nuntarriyaşhaş bayramı için tarla ürünü, danna ekmeği (ile) taze balı bırakır ...*”. Tamininga İştari’nin bayram ritüelinde ise bal, şaraba katılarak sunulmaktadır (KUB 12.5 Vs. I 17-19):²⁷ “... *Ayrıca şarap ve balı birbirine karıştırırlar, 1 gümüş KUKUB testisine doldururlar. İçme çubuğunu içine bırakırlar [].*” Tanrıça İstar’ın başka bir bayram ritüelinde bal, yağ ve lapayla listelenmektedir (KBo 19.142 Vs. II 10-15):²⁸ “[] *Ve balın içine []. . o. Buna da harnant- (içkisi) derler. [Ve s]onra onlara 'kutsama' yapar (veya: kurban eder). Ama sonra itmari-²⁹ kabı [için] kurban sunar. [Koyun]u parçalara ayırırlar ve bal, ince yağ ve arpa lapası [] Ve itmari-kabını onunla doldururlar.*” Tanrı Tiyabenti için hazırlanan kurban listesinde ise bal, parlak renkli yünlü giysilerden sonra gelmekte ve Haas tarafından ilgi çekici bir yiyecek olarak yorumlanmaktadır.³⁰ Metin yeri

²² Haas, *Der Kult von Nerik*, 276-277.

²³ DUG KUKUBU; güğüm?, ibrik için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 288.

²⁴ Piotr Taracha, *Ersetzen und Entsühnen. Das mittelhethitische Ersatzritual für den Großkönig Tuthalija (CTH 448.4) und verwandte Texte*, (Leiden: Brill 2000), 28-29.

²⁵ DUG NAMMANDU; küçük bir ölçü kabı için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 368.

²⁶ Cem Karasu, “*nuntarriyaşhaş Bayramında Hitit Kralının Kült Gezileri*”, *Belleten* LII/203, (1988): 411-413; Özlem Sir Gavaz, *Ayinler, Ziyaret Merkezleri, Yollar ve Lokalizasyonla İlgili Yeni Gözlemler Hitit Krallarının Kült Gezileri ve Tanrılar İçin Düzenledikleri Merasimler*, (Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2012), 103.

²⁷ Ilse Wegner, *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen, Teil I: Texte für ISTAR-Sa(w)uska*, (Roma: Bonsignori Editore, 1995), 84-85.

²⁸ Wegner, *Hurritische Opferlisten Teil I*, 202-203.

²⁹ itmari-; madeni bir kap için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 240.

³⁰ Volkert Haas, *Materia Magica et Medica Hethitica: Ein Beitrag zur Heilkunde im Alten Orient*, (Berlin: Walter de Gruyter, 2003), 127, 500, 532.

şöyledir (CTH 706: KUB 10.92 Vs. I 3-5):³¹ “[*x kırmızı yün, hepsi yünden giysi, 1 ölçü ince yağ, 1 ölçü tereyağı, 1 ölçü bal, 1/2 avuç meyve Fırtına Tanrısı'nın tapınağı için.*” Tanrının huzuruna kurban olarak sunulan bal ise ekmek, yağ, tuz ve meyvelerle birlikte görülmektedir (KUB 20.35 Vs. III 18-23):³² “*Ama o, tanrının (kendisinin) huzuruna vardığında, tanrının önünde (zaten) kurban hazırlanmıştır: ince ekme, sedir ağacı, bal, koyun yağı, tuz, meyveler; incir, kuru üzüm, zeytin; 1 adet gümüş hayvan şeklinde kap (ile birlikte) su.*” Aynı yiyeceklerle ve aynı sırada bal sunumu farklı metinlerde de görülmektedir (CTH 706: KBo 7.44 Vs. III 4-8):³³ “*Ve o, tanrının huzuruna vardığında, tanrının önünde kurban hazırlanmıştır: ince ekme, sedir ağacı, bal, koyun yağı, tuz, meyveler; incir, kuru üzüm, zeytin; 1 adet gümüş riton (halwani-/ZA.HUM) ile birlikte su.*” Tanrıça Hebat’a bayramlarda sunulan kurban listelerinde bala ilişkin metinlerin bir kısmının hasarlı olmasına rağmen, bal tanrılara sıklıkla yağ ile birlikte sunulmuştur (VBoT 89 Rs. IV 4):³⁴ “*1 wakšur-³⁵ kabı yağ, 1 wakšur- kabı ba[l ... lahanni-testileriyle suna[r.*” Tanrıça İstar için sunulan kurban listelerinde de bal, yağ ve meyveler ile birlikte sunulmuştur (KUB 45.34 Rs. III 8-9 ve KUB 51.86 8-9):³⁶ “[*atar J. Yağ, bal, meyvelerin hepsini [karıştırlar taw]al- içkisi, walhi- içkisi (ve) bira sunulur.*” Tanrı Tešob için Kumanni ve Zallara’dan düzenli olarak gönderilen kurbanların yer aldığı listede de bal,³⁷ yağ ile birlikte geçmiştir (CTH 698.IA: KBo 14.142 Rs. III 27, 31-32):³⁸ “*1 PARİSU³⁹ 3 BÂN⁴⁰ ölçüsünde yağ, 1 PARİSU 3 BÂN ölçüsünde bal, Kumanni şehri saraylarından hepsini doğruca verdiler.*” (31-32): “*3 PARİSU meyve, 1 PARİSU 3 BÂN ölçüsünde yağ, 3 BÂN ölçüsünde bal, 3 BÂN ölçüsünde AŞA[NNUM bitkisi], 1 BÂN ölçüsünde susam, 1 şeytantesi Zallara şehri beyi ...*” Bu örneklerde görüldüğü gibi diğer yiyecekler

³¹ Ilse Wegner, *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen. Teil II: Texte für Teššub, Hebat und weitere Gottheiten*, (Roma: CNR, 2002), 228.

³² Wegner, *Hurritische Opferlisten Teil II*, 232-233.

³³ Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KUB 20*, (Dresden: Verlag der TU, 2004), 63; Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KBo 58*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2012), 148; Wegner, *Hurritische Opferlisten Teil II*, 235.

³⁴ Wegner, *Hurritische Opferlisten Teil II*, 292.

³⁵ (URUDU)wakšur-; bir yiyecek maddesi ölçüsü; bir avuç; bir zaman ölçüsü için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 578.

³⁶ Wegner, *Hurritische Opferlisten Teil I*, 132.

³⁷ Hoffner, *Alimenta*, 109.

³⁸ Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KBo 14.142 (2021-12-31)

³⁹ PARİSU; bir katılık ölçüsü için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 398.

⁴⁰ BÂN=ŞĀTU; bir katı madde ölçüsü için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 101.

arasında bulunan bal, tanrıların kült uygulamaları için şehirlerden toplanmış ve çeşitli bayramlarda tanrılara sunularak onları besleme görevini yerine getirmiştir. Ancak bal, aşağıda görüldüğü gibi tanrı kültlerine ilişkin farklı türdeki kurbanlar arasında da bulunmuştur.

Gece Tanrıçası'nın kültürüne ait kurban uygulamalarında bal; kan kurbanı (*zurki-*), övgü kurbanı (*şarlatti-*), yakma kurbanı (*ambaşşı-*) ve sağlık/selamet kurbanı (*keldi-*) için kullanılan malzemeler arasında geçmektedir (CTH 481: KUB 29.4 Vs. II 4-8, 11-12):⁴¹ “1/2 avuç zeytinyağı, 1/2 avuç bal, 1,5 avuç tereyağı, 1 avuç waksur- kabı şarap, 1 kuzu veya küçük 1 keçi; bunu kan (*zurki-*) kurbanı için alırlar”. 11-12: “... 1 ölçü şarap, 1/2 avuç zeytinyağı, 1/2 avuç bal, 1/2 avuç tereyağı, 1 avuç arpa unu (*ve*) 1 tane kuzu eti; ama bunu yakma (*ambaşşı-*) kurbanı için alırlar.” Yapılan bu ritüelde, Gece Tanrıçası heykelinin eski tapınağından yeni tapınağına taşınması ve tanrı heykelinin değiştirilme aşamasındaki uygulamaları anlatmaktadır. Ritüelin üçüncü gününe gelindiğinde, sağlık/selamet (*keldi-*) kurbanı için bal, çatıya konulmuştur (KUB 29.4 Vs. II 55-58):⁴² “Tanrıça Pirinkir için sağlık (*keldi-*) kurbanı olarak çatıya şunları koyarlar: Çukur için 1 şekel gümüş, 2 demet kırmızı yün, 2 demet mavi yün, 2 kişri- (*yünden yapılmış*), 1 kaliteli ince yağ, 1/2 avuç zeytinyağı, 1/2 avuç tereyağı, 1/2 avuç bal, 1 gazzarnül- (*dokuma*)...” İlerleyen günlerde, tanrı heykelini *hušti-* maddesi ile tütsüleyip depoya koymuşlar ve yakma (*ambaşşı-*) kurbanı için hazırlanan malzemeleri tanrıya sunmuşlardır (KUB 29.4 Rs. IV 2-7).⁴³ İstar, Hurdumana ve Aruna tanrıalarının kültlerine ait bayram metninde de balın yine yakma kurbanı olarak sunulduğu görülmektedir (CTH 719: 53.30 Rs. 10-11):⁴⁴ “[Sonra(?) ...] yakmalık sunuları kuşlarla birlikte taşırlar, [...] yağ ve bal aşağı [...]”. Kraliçe Gaşşuliyawia'nın iyileşmek için yer altı dünyası tanrıçası Lelwani'ye duasında bal, yine yakma sunusunda kullanılmaktadır (CTH 380: KBo 4.6 Rs. 1-8).⁴⁵ Tanrı Zawalli'nin kültürüne ait kurban uygulamalarında bal sunusunun, diğer sunularla birlikte ihmal edildiği ise bir karaciğer fal

⁴¹ Kronasser, *Die Umsiedelung*, 14-15; Jared L. Miller, *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2004), 279-280; Harry A. Hoffner, “Second Millennium Antecedents to the Hebrew 'óḇ”, *JBL* 86/4, (1967): 389-390.

⁴² Kronasser, *Die Umsiedelung*, 18-21.

⁴³ Kronasser, *Die Umsiedelung*, 28-29; Miller, *Studies in the Origins*, 293-294.

⁴⁴ Gary Beckman, “The Sea! The Sea! A Rite from the South of Anatolia (CTH 719)”, *Gs Otten*, 21, 26.

⁴⁵ Alexandra Daues, Elisabeth Rieken, “Das Gebet der Gaşşuliyawia: Struktur und Performanz”, *Gs Otten*, 36-37.

metninden tespit edilmektedir (CTH 570: KUB 16.16 Rs. 3-5):⁴⁶ “*Tapınak halkına sorular sorduk ve dediler ki: "1 PARİSU ölçeği artı 4,5 BÂN ölçüsü artı 2 avuç dolusu arpa lapası, 7 HAB.HAB kabı⁴⁷ şarap, 4,5 BÂN süt, 1/2 BÂN artı 1 wakşur- kabı artı 1 duddu- ölçü kabı sade tereyağı, 2 PURSITUM kabı bal, Majestelerinin babası tarafından ihmal edilmiştir."* Ele alınan bu metin örneklerinde bal, daha çok tanrılara sunulması gereken bir gıda maddesi olarak öne çıkmaktadır. Aynı zamanda balın bir kurban sunusu olarak kullanıldığı da görülmektedir. Fakat tanrılara ulaşmak, mevcut düzeni tesis etmek için yapılan çağırma ritüellerinde balın kullanım amacı ve yöntemi değişmektedir.

Tanrıları Çağırma Ritüellerinde Bal

Bazı sebeplerden ülkeyi, kenti veya tapınağı terk ettiği düşünülen tanrıları yatıştırmak, geri getirmek için yapılan çağırma ritüellerinde bal, sembolik yolların yapımında kullanılmıştır.⁴⁸ Sembolik yolların yapımı, Sedir Tanrılarını çağırma ritüellerinde şöyle anlatılmaktadır (CTH 483: KUB 15.34 I 23-24):⁴⁹ “... lapadan yolun 1 yanına baldan 1 yol çizerler, diğer yanına ise ...” Başka bir metinde ise buğday, un, yağ ile bal yer almaktadır (CTH 483: KBo 34.89 Vs. I 8-10):⁵⁰ “[] kuşişi- kumaşı yol [] buğday yol, yol tahıl unu [] iç yağı, inceyağ ve baldan yollar[.]” Ana Tanrıça ve Kader Tanrıları için yapılan çağırma ritüellerinde ise bal kullanılarak benzer şekilde yollar çizilmektedir (CTH 484: KUB 15.31 I 28):⁵¹ “*Lapadan, baldan, zeytinyağından, ince yağdan yollar çizer*”. Metnin ikinci sütununda ise bal ve yağ ile yollar ve yan yollar yapılmaktadır (CTH 484: KUB 15.31 II 34-35):⁵² “*ve [l]apa, bal, yağ ve kaliteli yağ ile yollar [(ve yan yo)l] çizerler.*” Yine Kader Tanrılarını çağırma için yapılan bir ritüelde, tanrıların gelmesini kolaylaştırmak için kayalık yollar yeniden şekillendirilmektedir

⁴⁶ Theo P. J. van den Hout, *The Purity of Kingship. An Edition of CTH 569 and Related Hittite Oracle Inquiries of Tuthaliya IV*, (Leiden: Brill 1998), 138-145.

⁴⁷ (DUG)HAB.HAB; şarap testisi, sürahisi için bkz. Coşkun, *Boğazköy Metinlerinde Geçen Bazı Seçme Kap İsimleri*, 59-62.

⁴⁸ Volkert Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, (Leiden: E. J. Brill, 1994), 644-645; Volkert Haas, *Die hurritischen Ritualtermini in hethitischem Kontext*, (Roma: CNR, 1998), 37; Esmâ Reyhan, “Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli Tanrıları Çağırma Ritüelleri”, *TAD* 35/60 (2016): 5.

⁴⁹ Volkert Haas ve Gernot Wilhelm, *Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna*, (Kevelaer: Blutzon&Bercker, 1974), 16; Reyhan, “Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli”, 8-9.

⁵⁰ Anna Maria Polvani, “Contributo alla lessicografia ittita”, *SEL* 12 (1995): 153-154.

⁵¹ Haas ve Wilhelm, *Hurritische und luwische Riten*, 16.

⁵² Reyhan, “Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli”, 8.

(CTH 457.4: KUB 35.84 Vs. II 5-7):⁵³ “*Ve (cazibe) yollar; sana baldan yollar çizdi. Ve yoluna devam etti; bunları sizin için zeytinyağından çizdi.*” Düşman şehrin tanrılarını çağırmak için yapılan ritüelde ise bal ile dokuz adet yol çizilmektedir (CTH 423: KUB 7.60 Vs. II 6-10):⁵⁴ “... 9 yol kaliteli yağdan, 9 yol baldan (ve) 9 yol yulaf lapasından yapar; Ayrıca 1'er beyaz, kırmızı ve mavi kumaş alır, bunları düşman ülkenin tanrılarına yol olarak yayar.” Puriyanni ritüelinde ise bal, kumaş ve meyvelerle birlikte tanrılarını cezbetmek için kullanılmaktadır (CTH 758: KUB 35.57 8-11):⁵⁵ “*1 parça giysi [...] o. Mavi yünden 1 tarpala- bezi, t[arpala- bezi ... yünden, ...], bal, biraz, meyveler, [...] her birinden biraz [...].*” Çağırma ritüellerinde yollar kural olarak bal, şarap ve yağ ile çizilmiş ve tanrılarının gelişini olabildiğince keyifli hale getirmek amaçlanmıştır. Çünkü tanrı ve tanrıçalar doyusya yiyip içebilmeli ve bunun karşılığında nezaketle geri dönüş yapabilmelidir.⁵⁶ Balın tanrılarını çağırmak için kullanıldığı Hantitaşšu ritüelinde ise yer altı tanrılarının Güneş Tanrısı ve Ateş Tanrısı için bir tütsü elementi olarak kullanılmıştır.⁵⁷ Bu tütsünün dumanıyla, Güneş Tanrısı cezbedilerek çağrılmaktadır (CTH 395: KBo 11.14 Vs. I 17-19):⁵⁸ “*Masanın önüne, mangal görevi gören toprak 1 kap konur. İçine (köz) ateş dökülür. Ve içinde sedir (talaş/reçine), tereyağı, bal (ve) ^(NA4)hušt-(kükürt) (tütsüsünü) yakar.*” Balın tütsü içinde, duman halinde yer altı Tanrılarının ulaşması ise balın farklı bir sunum ve ulaşım şekli olmuştur.

“Fırtına Tanrısı'nın müthiş bir şekilde gürlemesi” adlı metinde bal, yukarıdaki örneklere benzer şekilde Fırtına Tanrısı'nı yatıştırmak amacıyla kullanılmıştır.⁵⁹ İlgili kısım şöyledir (CTH 727: KUB 28.3 I 4-5+ KUB 28.5 I 5-6):⁶⁰ “*1 peynir, 1 peynir mayası, 1 avuç meyve, 1 bal dolu NAMMANTU-kabı, 1 puti- ölçüsünde tuz.*” Kaybolan Tanrı Telipinu efsanesinde, öfkeli

⁵³ Frank Starke, *Die keilschrift-luwischen Texte in Umschrift*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1985), 264.

⁵⁴ Haas ve Wilhelm, *Hurritische und luwische Riten*, 234-235.

⁵⁵ Alice Mouton ve Ilya Yakubovich, *Luwili. Hittite-Luwian Ritual Texts Attributed to Puriyanni, Kuwattalla and Šilalluḫi (CTH 758-763). Volume I: Edition and Commentary*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2023), 43-45.

⁵⁶ Haas, *Materia Magica*, 95, 126, 501.

⁵⁷ Billie J. Collins, “Royal Co-option of a Popular Ritual: The Case of Hantitassu”, *8HitCongr* (2014), 185; Ahmet Ünal, *The Hittite Ritual of Hantitaşšu from the City of Hurma against Troublesome Years*, (Ankara: TTK, 1996), 33.

⁵⁸ Ünal, *The Hittite Ritual of Hantitaşšu*, 18, 28; Haas, *Materia Magica*, 232-233.

⁵⁹ Angus Bowie, “The Ritual role of Honey in Ancient Egypt, Hatti and Greece”, *JHR* 31, (2020): 11.

⁶⁰ Emmanuel Laroche, “Textes mythologiques hittites en transcription 1. Mythologie anatolienne”, *RHA* 23/77 (1965): 73-75; Güngör Karauğuz, *Hitit Mitolojisi*, (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2001), 80-83.

Tanrı Telipinu'yu yatıştırmak için sakinleştirici bitki ve meyvelerin yanı sıra bal kullanılmıştır (CTH 324: KUB 17.10 II 25-27):⁶¹ “..... bal nasıl tatlı ve yağ yumuşaksa, Telipinu'nun ruhu da öyle tatlı ve öyle yumuşak olsun.” Başka örnekler teşkil eden CTH 780: VAT 13027 II 17-19,⁶² KBo 12.85 Vs. II 57-58⁶³ ve KUB 27.29 II 56-58⁶⁴ numaralı metinlerde ise “ama ağızdan çıkan söz bal gibi tatlı olsun!” ibaresiyle de aynı olumlu benzeşim kurulmuştur. Fırtına Tanrısı'nın ortadan kayboluşu ve geri dönüşü efsanesi *mugawar*- fragmanında da (CTH 332: KBo 20.64 Rs. 3-6)⁶⁵ tanrıları çağırarak ve geri dönmeye ikna etmek için bal kullanılmıştır: “üzerine bal ve dö[ker... o] yiyeceklerle cezbeder ... [] tereyağı ve bal yol ...” Kırık bir metin olan Telipinu ve Deniz Kızı metninde ise bal, diğer gıda maddeleri ile birlikte geçmektedir (CTH 322: KBo 33.81 I 6-10):⁶⁶ “1 maya, 1 peynir x[] 8 etri- yiyeceği, bal, parhu[ena- içkisi], incir, zeytin, x[] buğday, odun, iç yağını karıştırırlar[.” Bal bu örneklerde, tanrıları yatıştırmak veya geri getirmek için kullanılan cezbedici maddelerden biri olmuştur.⁶⁷ Ancak tanrılarla oluşturulan iletişim kanalının büyü ritüelleri kısmında, bal daha farklı amaçlarla kullanılmıştır.

Büyü Ritüellerinde Bal

Büyü ritüellerinin temel görevi, lanetleri, kötü alametleri ve tüm olumsuz büyüleri bir kutsamaya dönüştürerek olumlu yönde çevirmektir.⁶⁸ Büyü ritüellerinin bir kısmı, tedavi etmek amacıyla tanrılara yöneltilen ve bu doğrultuda balın da yer aldığı uygulamalardır. Bu ritüellerden birinde Kizzuwatnalı rahip Ammihatna, hastalanan ya da dini açıdan kirlenen kişiyi

⁶¹ Ali Naci Asan, *Der Mythos vom erzürnten Gott. Gott Ein philologischer Beitrag zum religionshistorischen Verständnis des Telipinu-Mythos und verwandter Texte*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2014), 16, 25; Gary Beckman, “The Wrath of Telipinu (1.57)”, William W. Hallo (ed.), *The Context of Scripture I*, (Leiden 2003), 152; Esmâ Reyhan, “The Missing God Telipinu Myth: A Chapter from the Ancient Anatolian Mythology”, *TAD XXVIII/45*, (2009): 91.

⁶² Hans Ehelolf, “Heth. *milit* = “Honig””, *OLZ* 36/1, (1933): 6-7.

⁶³ Volkert Haas ve Ilse Wegner, *Die Rituale der Beschwörerinnen SALŠU.GI, TEİL I: Die Texte*, (Roma: Multigrafica Editrice, 1988), 136; Giulia Torri, *La Similitudine Nella Magia Analogica Ittita*, (Roma: Herder, 2003), 162.

⁶⁴ Alice Mouton ve Ilya Yakubovich, *Luwili. Hittite-Luwian Ritual Texts Attributed to Puriyanni, Kuwattalla and Šilalluḫi (CTH 758–763). Volume II: Discussion and Glossary*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2023), 364.

⁶⁵ Francesco G. Barsacchi, “KBo 20.64: A Hittite Invocation Ritual Mentioning the Thunder”, *AoF* 43/1-2, (2016): 2-3, 5.

⁶⁶ Hoffner, *Alimenta*, 71.

⁶⁷ Bowie, “The Ritual Role of Honey”, 10.

⁶⁸ Haas, *Materia Magica*, 92.

iyileştirmek için kurbanlar sunmaktadır.⁶⁹ Bu kurbanlar arasında iki kap bal geçmektedir (CTH 471: KBo 5.2 Vs. I 12-14):⁷⁰ “İnce yağ, 2 wakšur- kabı saf zeytinyağı, 2 wakšur- kabı bal, 3 avuç incir, 3 avuç kuru üzüm, 1 peynir, 1 ekşi maya, 1 avuç dolusu tuz”. Ritüelin ikinci sütununda, 7 kadın 7 erkek tanrı için hazırlanan kurban masalarına konulmak üzere diğer yiyeceklerle birlikte bal hazırlanmıştır (CTH 471: KBo 5.2 Vs. II 37-38):⁷¹ “... 16 hupuwai-⁷² bal, zeytinyağı, incir, kuru üzüm (ve) zeytinle doldurulmuştur.” Tanrıça Huwaššana’nın rahibesi Bappi, kişinin kendi kendine konuşması ve sararmasıyla ortaya çıkan bir hastalığı tedavi etmek için, önce balı yakma kurbanı olarak tanrıçaya sunmakta sonra hasta ile bal arasında benzeşim kurmaktadır (CTH 431.B: KUB 17.12 III 1 6-15):⁷³ “Daha sonra yağ, balı, inciri (ve) kuru üzümleri (tanrıçanın) önünde yakar ve şunu der: ‘Nasıl ki bu incirin içinde 1000 çekirdek var ve kuru üzümün içinde de aynı şekilde şarap var. Sen de ey tanrıçam, sahibem, kurban beyini/hastayı sağlıklı tut/koru! Yağ (ve) balın hoş olduğu gibi, hasta da tanrıya hoş gelsin!’”. Metindeki kişinin hastalığı tanrıçanın öfkesinden kaynaklanmış ve onu sakinleştirmek amacıyla yağ, bal, incir ve kuru üzüm kullanılmıştır. Bal ve diğerlerinin yakılması ise tanrıçanın öfkesinin de aynı şekilde yanarak yok olmasının amaçlandığını göstermektedir.⁷⁴ Baş hastalığından rahatsız bir kişinin tedavisinde ise Kuwatalla, ritüel malzemesi olarak bal ve yağ kullanılmaktadır (CTH 759: KUB 32.8 Rs. III 1-10):⁷⁵ “Bal (ve) [zeytinyağı] GAL.GIR₄ kabına⁷⁶ dökülür. Ve onu oraya koyar: ‘Yaşlı kadın’ mavi yünü kafasından alır (ve) GAL.GIR₄ kabının içine koyar. Ritüel ustası başından 1 saç, göz kapağından 1 kıl ve alnından 1 kıl çekerken, ‘yaşlı kadın’ bunu Luwice söyler.” Saçlar, yağ ve balın tanrıya dua edildikten sonra yakılarak, hastalığında duman gibi gittiğine inanılmıştır. Yaşlı kadın bu esnada, yağ olsunlar, bal olsunlar diyerek ritüelin dönüşüm kısmını göstermiş olur. Başka

⁶⁹ Leyla Murat, “Ammihatna Rituelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum* VI/2, (2003) 95-97.

⁷⁰ Rita Strauß, *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna. Ein Beitrag zur Erforschung hethitischer Ritualtradition und Kulturgeschichte*, (Berlin: Walter de Gruyter, 2006), 220, 233.

⁷¹ Strauß, *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna*, 225, 238; Leyla Murat, “Ammihatna Rituelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, 98-99.

⁷² DUG^hhupuwai-/hapuwai-; bir kap için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 159.

⁷³ Giuseppe F. Del Monte, “Il rituale di guarigione di Bappi (CTH 431)”, *Or NS* 73 (2004): 341-343; Eric Neu, *Interpretation der hethitischen mediopassiven Verbalformen* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968), 192; Torri, *La Similitudine Nella*, 95-96.

⁷⁴ Haas, *Materia Magica*, 123-124, 168.

⁷⁵ Mouton ve Yakubovich, *Luwili, I*, 114-115; Taracha, *Ersetzen und Entsühnen*, 209-210; Haas, *Materia Magica*, 559.

⁷⁶ DUG.GAL.GIR₄; zift, asfalt veya pişmiş topraktan yapılmış kase için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 107.

bir örnek olan ve büyülenerek hastalanmış bir insanı ölümden kurtarmak için Hurrili büyücü kadın Aşdu'nun ritüel malzeme listesinde ise bal, yine yağ ile birlikte geçmektedir (CTH 490: KUB 7.33+703/v Vs. I 16):⁷⁷ “*I wakšur-kabı kaliteli yağ, I wakšur-kabı bal.*” Tanımlanamamış bir tedavi ritüelinde ise hastanın koruyucu tanrılarını tedavi etmek, güçlendirmek ve arındırmak için bal ve yağ kullanılmıştır (CTH 761.2.1.d: KUB 35.69 8-10):⁷⁸ “*Ritüel b[eyinin] tü[m tanrılarını] güçlendirilsin...]. [Ritüel beyi] y[yağ [ve] balla] [güçlendiril]sin! [...] yağ (ve) bal [...].*” Başka bir büyü ritüelinde, istemsizce küfretme, bağırma ve kas seğirmesi ile ortaya çıkan bir rahatsızlığın tedavisi anlatılmaktadır (CTH 390.A: KBo 3.8 Vs. II 31-34):⁷⁹ “*Ve güneş tanrısının oğulları (tavsiyelerde bulunur): Yaşlı kadın, bira baharatını alsın ve onu onun diline sürsün; ve uzuvları eritilmiş tereyağı ile yağlasın; ayrıca, bal ile onun dilini silerek temizlesin ve adam iyileşsin.*” Burada kullanılan bal ile hasta kişinin sözleri, bal peteği kadar yumuşak ve tatlı hale getirilmiş ve tanrı huzurunda bir kutsamaya dönüştürülmüştür.⁸⁰ Tedavi amacı taşıyan ritüel örneklerinde balın; kurban yiyeceği, benzeşim ile olumlu yönlendirme ve yakma kurbanı ile rahatsızlığı yok etme aracı olarak kullanıldığı görülmüştür.

Bal, sadece tedavi amacıyla yapılan büyü ritüellerinde değil, farklı amaçlar doğrultusunda yapılan büyü ritüellerinde de tespit edilmektedir. Bunlardan biri olan Kral IV. Tuthaliya'nın yerine geçme ritüelinde bal, Yeryüzünün Güneş Tanrıçası'na sunulan değerli hediyeler arasında yer almaktadır (CTH 448: KUB 24.12 Vs. II 15-18):⁸¹ “*Daha sonra tüm 'sihirli diller' I boğanın (ve) I koçun boynuna bağlanır. Kurban beyi boğanın (ve) [koçun] <boynuna> dokunur. Ve bunları (boğayı ve koçu), yağ ve bal kapları, ekme, şarap, gümüş, altın, lapis lazuli, bakır, kalay ve demirle birlikte Yeryüzünün Güneş Tanrıçasının altın heykelinin önüne doğru aşağı iterler.*” Metnin devam eden kısmında katip (^{LÜ}DUB.SAR), Tanrıçaya hitap ettikten sonra vekil hayvanlarla birlikte haraç olarak balı da sunmaktadır (CTH 448: KUB 24.12 Vs. II 24-30):⁸² “*[Bak]ın, kurban beyinin vücudu, kurban beyinin başı için vekilleri (ve) haraç olarak (sunulmak üzere) gümüş, altın, lapis lazuli, akik, kalay, demir, bakır, ince yağ, zeytinyağı, tereyağı (ve) bal hepsi hazırlanmıştır. Şimdi, sen Yeryüzünün Güneş Tanrıçası ve*

⁷⁷ Haas ve Wegner, *Die Rituale der Beschwörerinnen* ^{SAL}ŠU.GI, 252-253.

⁷⁸ Mouton ve Yakubovich, *Luwili*, I, 244-245.

⁷⁹ Volkert Haas, “Ein jatro-magisches Ritual gegen einen Fluchzwang”, *Pax Hethitica: Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer* içinde, ed. Y. Cohen, A. Gilan ve J. L. Miller, (Wiesbaden: 2010), 180-181.

⁸⁰ Haas, “Ein jatro-magisches Ritual”, 180.

⁸¹ Taracha, *Ersetzen und Entsühnen*, 90-91.

⁸² Taracha, *Ersetzen und Entsühnen*, 88-89; Haas, *Materia Magica*, 190.

(siz) yer altı dünyasının tanrıları, vekillere ve haraçlara bakın!...” Paralel bir metinde ise balın eşlikçileri olarak yağ ile şarap bulunmakta ve Ateş Tanrısı'na haraç olarak sunulmaktadır (CTH 448: Bo 69/339(+KUB 24.12 Rs. III 9-12):⁸³ “[akik,] kalay, demir, bakır, yağ, bal, ş[arap (ve) (diğer)] her şey [hazırlandı.] Şimdi, (sen) yanan Ateş Tanrısı (ve) (sen) Ocağın Zallipura'sı, vekillere (ve) haraçlara 'bak'!...” Metnin devamında çeşitli büyü aktarımları ve arınma işlemleri yapıldıktan sonra, nehrin kıyısında Ana Tanrıça'ya kurban edilen yerde bulunan çukura bal ile birlikte diğer kurbanlar sunulmuştur (Rs. III 35-37).⁸⁴ Bu metinlerde bal, hediye ve haraç olarak değerli materyaller arasında bir ikna unsuru olarak kullanılmıştır.

Balın yoğun olarak görüldüğü diğer büyü ritüelleri ise arındırma amacıyla uygulanan ritüellerdir. Kötü söz, kötü dil ya da lanetlerin kişiden arındırılması için yapılan büyü ritüellerinden biri Kizzuwatnalı kadın Maštigga'ya aittir. Bu ritüelde kötülük aktarımları yapıldıktan sonra, Güneş Tanrısı'na bal ile birlikte çeşitli kurbanlar sunulmaktadır (CTH 404: KBo 24.1+KUB 32.113+KBo 8.76 II 1-6):⁸⁵ “Şunları alırım: ... 3 peynir ..., 1 NAMMANTU kabı bal, mavi yün, ... 1 sandalye, 1 masa, 1 yatak, 1 örtü, ... 1 tabak, 1 tencere, 1 MĀKALTU kabı⁸⁶; ve bunları hazırlar hazırlamaz...” Maštigga'nın başka bir büyü ritüelinde, yer üstü ve yer altı Tanrıları için seçilen koyunlara kötü diller aktarılmıştır. Aktarımın yapıldığı bu koyunlar kesilerek pişirilmekte ve bal tatlandırıcı olarak ete dökülmektedir (CTH 404.1: KBo 39.8 Vs. II 39-43):⁸⁷ “Ve o 2 kurban beyi ağızlarına tükürür ve koyunu keserler. Daha sonra (koyunu) bölerler. 1 ocak yaparlar, onu kızartırlar; üzerine bal (ile) ince zeytinyağını akıtırlar. Tatlı kalın 1 ekmeği bölüp ocağa atarlar; ayrıca şarap libasyonu yaparlar.” Maštigga'nın yaptığı diğer bir büyü ritüelinde de bal ve zeytinyağı, yukarıdaki metne paralel bir şekilde yine kızartılmış koyun etine dökülmektedir (CTH 404: KBo 2.3 I 52-54).⁸⁸ Yağ ve bal karışımının kullanıldığı farklı bir metin ise II. Muwatalli'nin tanrılar meclisine yaptığı dua metnidir (CTH 381: KUB 6.45 + 1111/z + KUB 30.14 Vs. I 7):⁸⁹ “1 kase ince yağla karıştırılmış bal, 1

⁸³ Taracha, *Ersetzen und Entsühnen*, 90-91.

⁸⁴ Taracha, *Ersetzen und Entsühnen*, 92-93.

⁸⁵ Miller, *Studies in the Origins*, 128-129.

⁸⁶ (DUG)MĀKALTU; yemek kabı için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 331.

⁸⁷ Haas, *Materia Magica*, 454.

⁸⁸ Miller, *Studies in the Origins*, 75-76; Liane Rost, “Ein hethitisches Ritual gegen Familienzwist”, *MIO* 1, (1953): 356-357; Ayrıca bkz. Esmâ Reyhan, “Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük”, *Akademik Bakış* 2/3 (2008): 238.

⁸⁹ Itamar Singer, *Muwatalli's Prayer to the Assembly of Gods through the Storm-God of Lightning (CTH 381)*, (Atlanta: ASOR, 1996), 7, 31; Itamar Singer, *Hittite Prayers* (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2002), 86.

tencere yağlı ekmek, dolu 1 kase kabuğu çıkarılmış buğday". II. Muwatalli, burada duasını ettikten sonra ekmekleri tatlandırmak için ballı yağa batırarak tanrılara sunmuştur. Balın tanrılara sunulan tahıl yemeklerine tat vermek ve sütü tatlandırmak için kullanıldığını da büyücü Anniwiyani'nin Koruyucu Tanrı için yaptığı ritüelde görmekteyiz (CTH 393: VBoT 24+KBo 12.104 Rs. III 18-19):⁹⁰ "*fasulye yemeği, arpa lapası, ballı bulgur lapası, tatlandırılmış süt.*" Başka bir metinde ise sunulan yemekler arasında bal, meyve, un ve süt ile birlikte geçmektedir (CTH 457: KBo 17.23 I 9):⁹¹ "*meyveler, un, bal, un, tatlandırılmış süt ...*" Bal, tanrılara sunulurken yemekleri tatlandırmanın yanında içecekleri de tatlandırmak için kullanılmıştır (KUB 9.28 II 10-11):⁹² "*bira, şarap, bal ve sulandırılmış şarabı alır ve libasyon yapar.*" Bu örneklerde bal, kurban sunusu olarak ya da tanrı yiyecek ve içeceklerinin tatlandırılmasında kullanılmıştır.

Kişiyi arındırmak için yapılan diğer büyü ritüellerinde, balın sembolik kullanımları da görülmektedir. Bunlardan biri olan Şamuha ritüelinde, kurban sahibini bir tanrının önünde söylediği kötü sözlerden arındırmak için benzeşim tekniği uygulanmaktadır.⁹³ Ritüel uygulayıcısı, benzeşim kurarak sembolik olan kötü sözleri küçük bir tekneye koymuş ve tekneyi nehre göndererek arkasından yağ ile bal dökmüştür. Böylece yağlanıp bal dökülen yolun tüm kötü sözleri alıp götürmesi umulmuştur (CTH 480: KUB 29.7 Rs. 43, 49-51):⁹⁴ "*(Tekne) ırmakta ilerleyince (ardından) biraz ince yağ ve bal döker. 49-51: Bakın, onların arkasından ince yağ ve bal döktüm. Arkalarındaki yol ince yağ ve bal ile yağlanmıştır. Kötü söz ötelere (yerlere) çevrilsin ...*" Yine kişiyi kötü söz, beddua yani kötü dillerden kültürel olarak arındırmak ve öfkelenen Güneş Tanrısı ile Fırtına Tanrısı'nı yatıştırmak için bir büyü ritüeli yapılmıştır.⁹⁵ Bu ritüelde öncelikle, tanrıları yatıştırmak için kullanılan ritüel malzemeleri arasında bal görülmektedir (CTH 443: KBo 15.10+KBo 20.42 Vs. I 1-5):⁹⁶ "*Kan, Güneş*

⁹⁰ Daliah Bawanyeck, *Die Rituale der Auguren*, (Heidelberg: Universitätsverlag, 2005), 60-61.

⁹¹ Hoffner, *Alimenta*, 97.

⁹² Güterbock ve Hoffner, *CHD*, Vol. L-N, 250.

⁹³ Oliver R. Gurney, *Some Aspects of Hittite Religion*, (Oxford: British Academy, 1977), 51-52.

⁹⁴ J. V. García Trabazo, *Textos religiosos hititas. Mitos, plegarias y rituales*, (Madrid: BCBO, 2002), 566-567; Torri, *La Similitudine Nella*, 143-144; Albrecht Goetze, "Hittite Rituals, Incantations, and Description of Festivals", *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament* içinde, ed. James B. Pritchard, (Princeton: 1969), 346.

⁹⁵ Alice Mouton, "Sorcellerie hittite", *JCS* 62, (2010): 111.

⁹⁶ Gabrielle Szabó, *Ein hethitisches Entsühnungsritual für das Königspaar Tuthaliia und Nikalmati*, (Heidelberg: Carl Winter, 1971), 12-13. Ayrıca Bkz. Volkert Haas, *Magie und*

Tanrısı ile Fırtına Tanrısı'nı yatıştırırken şunları alırım: 2 kurtali- kabı⁹⁷ hamur, birine 7 hamur dil dökülür, diğerine 7 hamur dil dökülür; 1 wakşur- kabı koyun yağı, 1 wakşur- kabı bal, 2 kuzu eti, 20 turuppa- ekmeği, 1 ŞĀTU ölçüsü ince kılçıksız buğday unu. Bütün bunları kalın ekmeğin üzerine koyarım.” Metnin devam eden kısmında hamurdan diller kaba konularak üzerine yağ ve bal dökülmüştür. (CTH 443: KBo 15.10+KBo 20.42 Vs. I 29-32):⁹⁸ “*Dillerin olduğu 1 kurtali- kabına yağ (ve) balı döker. Sonra şöyle söyler: İşte bunlar Zi'nin yaptığı kötü ve büyüdü diller, işte, onları balın içine koyduk. Şimdi memnun ol, ey Kan, Fırtına ve Güneş Tanrısı!*” Metnin ilerleyen kısmında (CTH 443: KBo 15.10+KBo 20.42 Vs. II 69-71) Güneş Tanrısı ile Fırtına Tanrısı'nı yatıştırmak için kullanılan malzemeler arasına yine bal eklenmiştir. Ritüelin ilk kısımlarında görülen yağ ile bal karışımı, tanrıların yemesi için tekrar taşın üzerine konularak sunulmuştur (CTH 443: KBo 15.10+KBo 20.42 Rs. III 47-50).⁹⁹ Kültürel kirlilikten arınma amacı taşıyan Kumanni rahibi Papanikri'nin doğum ritüelinde ise kadını kültürel kirlilikten arındırmak ve bal ile olumsuzlukları dönüştürmek amaçlanmıştır (CTH 476: KBo 5.1 Vs. I 54):¹⁰⁰ “... 2 GAL kabı¹⁰¹ susam yağı, 2 GAL kabı bal, 40 (adet) ekmek...” Ritüelin dördüncü gününde ise yukarıdaki örnekte dillerin balla kaplandığı gibi, bu örnekte de ekmekler ve hayvan figürinleri bal ile kaplanmaktadır (CTH 476: KBo 5.1 Vs. II 38-40):¹⁰² “... Kilden yapılmış 7 at, kilden yapılmış 7 sığır, kilden yapılmış 7 kuş, 7 pulluriya- kabı ve bal ile doldurulmuş ve üzeri incir ağacıyla kapatılmıştır...” Gece Tanrısı'nın rahibi Walkui'nin ritüelinde ise kişinin *urura-* bitkisi veya domuz eti ile temasıyla oluşan kirliliği arındırmak için benzer bir aktarım yapılmış ve bal sunular arasına girmiştir (CTH 496: KBo 32.176 Rs. 7-8, 15-

Mythen im Reich der Hethiter, Vol. 1, Vegetationsmythen und Pflanzenmagie, (Hamburg: Merlin Verlag, 1977), 192.

⁹⁷ GIŠ/GL/DUG *kurtal-/kutalli-*; örgü işi bir kap, sepet, çit, küfe, sandık için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 300.

⁹⁸ Szabó, *Ein hethitisches Entsühnungsritual*, 16-17.

⁹⁹ Torri, *La Similitudine Nella*, 97; Birgit Christiansen, “Ein Entsühnungsritual für Tutḫaliya und Nikkalmati? Betrachtungen zur Entstehungsgeschichte von KBo 15.10+”, *VI Congresso Internazionale di Ittitologia içinde*, ed. A. Archi ve R. Francia, (Roma:2007), 105.

¹⁰⁰ Ferdinand Sommer ve Hans Ehelolf, *Das hethitische Ritual des Pāpanikri von Komana. (KBo V 1 = Bo 2001). Texte, Übersetzungsversuch, Erläuterungen*, (Leipzig: J. C. Hinrichs'sche, 1924), 4-5.

¹⁰¹ GAL; çeşitli madenlerden yapılan ve çeşitli içeceklerin konulduğu kadeh şekilli kap için bkz. Yaşar Coşkun, “Libasyonla İlgili “şipant-“ ve “eku-“ Terimleri Üzerine Bir İnceleme”, *VII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 25-29 Eylül 1970*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972), 97.

¹⁰² Sommer ve Ehelolf, *Das hethitische Ritual des Pāpanikri*, 8-9; Strauß, *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna*, 290, 299.

16):¹⁰³ “İşte (yapılması gereken) [sun]u: 2 balık, 5 ince ekmek, yağ, bal. Bunlar [yanan] 1 DİLİM.[GAL] kabına dökülür.” 15-16: “... ve onları yağ (ve) balla doldururum. DİLİM.GAL kabına koyup ateşe koyarım, arkasına yağ ve bal dökerim.” Buraya kadar görülen dört arındırma ritüel örneğinin ortak noktası; balın hem gıda olarak sunulması hem de aktarımın yapıldığı figürinlerin bal ile kaplanması olmuştur. Bu uygulamalara ek olarak, arınma amacıyla yapılan ritüellerde balın çeşitli karışımlara eklendiği de görülmektedir.

Örneğin tapınak kölesi Kuwatalla'nın *dupaduparša-* ritüelinde, lanetleri etkisiz hale getirmek, kötülükleri bir kutsamaya dönüştürmek için bal, şarap ve susam yağından bir karışım hazırlanmıştır.¹⁰⁴ Karışım aşaması şu şekilde aktarılmaktadır (CTH 759: KUB 9.6 Vs. I 6-8, 17-18):¹⁰⁵ “Sonra büyücü kadın şarap, bal ve susam yağını karıştırır ve onu (karışımı) 1 bardağa (^{DUG}GAL.GIR₄) döker.” 17-18: “Sağ eliyle bardağın (^{DUG}GAL.GIR₄) içindeki şarabı, susam yağını ve balı, karışımı konsantreye yönlendiren 2 kaba (^{GIŠ}PISĀN^{MES}) döker.” Hazırlanan ballı karışım sonrasında aromatik macuna eklenmiş ve büyücü kadın Luwice sözler söylemiştir. Güneş Tanrısı'nı öfkeliendiren lanetler, beddualar ve yalan yere edilen yeminlerin bal gibi tatlı olması, yağlı bir su gibi akıp gitmesi istenerek, şarap, bal ve yağ karışımıyla dönüştürülüp etkisiz hale getirilmiştir.¹⁰⁶ Böylece bal ve yağ ile arınma sağlanmış ve bal ile yağın sembolize ettiği iyileşme yani refah tesis edilmiştir.¹⁰⁷ Metnin ilerleyen kısmında Kuwatalla, Güneş Tanrısı, Fırtına Tanrısı ve Hebat'ın ağızlarını yağ ve bal ile yıkamış ve böylece lanetler ballı sözlere dönüşmüştür (CTH 759: KUB 9.6 Vs. II 5-11, 26-2).¹⁰⁸ Aynı zamanda sadece insanların değil tanrıların da ağızları bal ve yağ karışımıyla arındırılmıştır. Başka bir arınma ritüelinde de yine arınma amacıyla bal, yağ ve sedir reçinesi, şarabın içine damlatılarak tanrılara sunulmaktadır (CTH 491: KUB 15.42 Vs. II 23-25):¹⁰⁹ “Sonra 1 kadeh şarap alır. kankati- bitkilerine sedir reçinesi, bal, zeytinyağı ve ince yağ konur, her şeyden) biraz alır ve onu şarap kadehine damlatır.” Sonrasında tapınakların, evlerin, ağızların, tanrıların ve kurban sahibinin, lanet, kan, gözyaşı gibi eylemlerden temiz olması için dua edilmiştir. *azuri-* ritüelinde ise bal, pek çok yiyeceklerle listelenmekte ve metnin ikinci

¹⁰³ Mouton, *Rêves hittites*, 166-168.

¹⁰⁴ Haas, *Materia Magica*, 105-106, 252, 501.

¹⁰⁵ Mouton ve Yakubovich, *Luwili*, I, 56-57.

¹⁰⁶ Haas, *Materia Magica*, 106; Mouton ve Yakubovich, *Luwili*, II, 227.

¹⁰⁷ Manfred Hutter, “Aspects of Luwian Religion”, *The Luwians* içinde, ed. H. Craig Melchert, (Leiden 2003), 263; Mouton ve Yakubovich, *Luwili*, II, 55, 68.

¹⁰⁸ Starke, *Die keilschrift-luwischen*, 113; Haas, *Materia Magica*, 261.

¹⁰⁹ Haas, *Materia Magica*, 333; Mouton ve Yakubovich, *Luwili*, II, 349.

kolonunda bir karışım içinde tanrılara serpilmiştir (CTH 491: KUB 43.58 + 1251/u Vs. II 34-38):¹¹⁰ “*Sonra 1 ^{DUG}GAL kadehi şarap alır (ve) içine [g]angati- (bitki) yerleştirir. Biraz sedir ağacı reçinesi, bitki yağı, bal ve ince yağ alır ve onu şarap kadehine (^{DUG}GAL) damlatır. Sonra gangati-bitkisiyle şarabı tanruların üzerine 9 kez serper.*” Metnin devamında yukarıdaki metne paralel şekilde ağızların ve bedenlerin temiz olmasını dilenmiştir. Benzer olan bu iki ritüelde kişiyi kötülüklerden, lanetlerden, kanlı eylemlerden arındırmak ve dönüştürmek için bir nevi lanet emici olarak şarap, yağ ve reçinenin yanında bal kullanılmıştır.¹¹¹ Kişiyi arındırmayı amaçlayan ağız yıkama ritüelinde ise kullanılan temizleme suyunun gücünü arttırmak için bal da kullanılmıştır.¹¹² İlgili kısım şöyledir (CTH 777: IBoT 2.39 Vs. 53-54):¹¹³ “*Sedir ağacı, bal, susam yağı ve ince yağ alıp 1 ölçü kabıyla (^{DUG}NAMMANTU) suya damlatır.*” Metnin arka yüzünde bal, yağlar ve güzel kokulu materyallerle birlikte yakılmaktadır (CTH 777: IBoT 2.39 Rs. 25-26):¹¹⁴ “*Ama ekmek parçalarını birer birer (ocağa) getirir. Üzerine de yaprakları(?) döker. Ayrıca bal, susam yağı, ince yağ (ve) [tereyağı] döker ve onun üzerine güzel kokulu her şeyi döker.*” Maštigga’nın aile bireylerini barıştırmak ve lanetleri tersine çevirmek için yaptığı büyü ritüelinde de bal, diğer yiyeceklerle birlikte yakılmaktadır (CTH 404: KUB 32.115+KUB 34.84+IBoT 2.111+KBo 39.8 Rs. III 29-33):¹¹⁵ “*Ancak daha sonra 7 hupuwai- kabı alır ve şarap, zeytinyağı (ve) bal ile onları doldurur; içine incirleri, kuru üzümüleri, sinir liflerini, tuzu (ve) içyağını koyar. Sonra ‘büyücü kadın’ kapları arka arkaya ocağa boşaltır, ama sonra kapları birbiri ardına kırar.*” Böylece lanetleri temsil eden kaplar bal ve diğer malzemelerle doldurulmuş, bu malzemelere lanetler aktarılmış, ateşe atılarak yok edilmiş ve böylece Güneş Tanrısı’nın kötü dilleri etkisiz hale getirilmesi sağlanmıştır. Aynı zamanda bal, tanrılara yiyecek sunusu olarak da hizmet etmiştir.¹¹⁶ Bir prensin kötü dillerden, iftiradan arınması için Güneş Tanrısı, Fırtına Tanrısı ve Koruyucu Tanrıya yöneltilen Ambazzi ritüelinde ise bal, yağ ve buğdayla birlikte yakılarak kullanılmıştır (CTH

¹¹⁰ Strauß, *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna*, 336, 345-346; Mouton ve Yakubovich, *Luwili*, II, 281.

¹¹¹ Haas, *Materia Magica*, 280.

¹¹² Haas, *Materia Magica*, 500.

¹¹³ Volkert Haas, *Die Serien itkaḫi und itkalzi des AZU-Priesters. Rituale für Tašmišarri und Tatuḫepa sowie weitere Texte mit Bezug auf Tašmišarri*, (Roma: Multigrafica, 1984), 45.

¹¹⁴ Haas, *Die Serien itkaḫi und itkalzi*, 47.

¹¹⁵ Rost, “Ein hethitisches Ritual”, 360-361; Miller, *Studies in the Origins*, 88-89.

¹¹⁶ Mouton, Yakubovich, *Luwili*, II, 364; Haas, *Materia Magica*, 230-231.

429: KBo 10.37 III 52-53):¹¹⁷ “Y[a]prakların önüne köz sa[çarlar], y[ağ], buğday (ve) bal yakarlar ve şarap libasy[onu] yaparlar.” Arınma amacı taşıyan bu örneklerde bal, arınma karışımının temel maddesi olarak öne çıkmıştır. Aynı zamanda ballı karışım ile tanrı ağızları silinmiş, tanrılara serpilmiş ve bal çeşitli gıdalarla birlikte yakılmıştır.

Buraya kadar olan örneklerde bal, kişinin ve tanrıların arınma ritüellerinde farklı roller üstlenmiştir. Ancak ev ve şehir gibi mekanların arındırılmasında, bal kullanımının görüldüğü örnekler de mevcuttur. Örneğin bir evin kandan, kültüsel kirlilikten, günahtan ve yalan yere yeminden arındırılması için yer altı Tanrılarına yöneltilen büyü ritüelinde bal, tanrı figürinlerini yapmak için kullanılmaktadır (CTH 446: KUB 7.41+KBo 10.45+KUB 41.8+KUB 12.56 Vs. II 15-19):¹¹⁸ “[ve] nehir kıyısındaki kile yağ (ile) balı katar. (Bununla) bu tanrıları şekillendirir: Kahin Aduntarri, Rüya Yorumcusu Zulki, İrpitiğa, Nara, Namşara, Minki, Amunki, Api.” Metnin bu kısmında bal, yağ ve balçıkla karıştırılırken metnin ilerleyen kısmında Kan Tanrısı’nı şekillendirmek için oluşturulan karışımda balın yanına pek çok maden eklenmektedir (CTH 446: KUB 7.41+KBo 10.45+KUB 41.8+KUB 12.56 Vs. II 70-73):¹¹⁹ “Gümüğü, altını, demiri, kalayı, taşı, yağı, balı, pişmiş topraktan aletleri, hasır aletleri, evin çamurunu (ve) avlunun çamurunu karıştırır. Ve onu Kan Tanrısı’nın heykelciğı haline getirir.” Metnin devamında, çeşitli kurbanlar sunulduktan sonra tanrı figürlerinin önünde çukur kazılarak, bal, yağ ve çeşitli içecekler çukurun içine sunulmaktadır (CTH 446: KUB 7.41+KBo 10.45+KUB 41.8+KUB 12.56 Rs. III 13-14):¹²⁰ “Anunnaki Tanrıları’nın ön tarafında bıçakla 1 oyuk kazar ve oyuğun içine yağı, balı, şarabı, walhi- içkisini, marnuwan- içkisini döker.” Sonraki kısımda ise bal, yağ ve ekmele kızartılarak Annunaki Tanrıları’na “sizin haracınız hazırlandı” denilerek sunulmuştur (CTH 446: KUB 7.41+KBo 10.45+KUB 41.8+KUB 12.56 Rs.

¹¹⁷ Hripsime S. Haroutunian, “The Hittite Ritual against a Curse (CTH 429)”, *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr.* içinde, ed. G. Beckman, R. Beal ve G. McMahon, (Winona Lake: 2003), 156, 161.

¹¹⁸ Heinrich Otten, “Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Boğazköy”, *ZA* 54, (1961): 122-123; Billie J. Collins, “Purifying a House: A Ritual for the Infernal Deities (1.68)”, *The Context of Scripture 2* içinde, ed. William W. Hallo, (Leiden: 2003), 169; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü Cenaze Diğer Ritüeller*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2013), 383, 398.

¹¹⁹ Otten, “Eine Beschwörung”, 126-127; Szabó, *Ein hethitisches Entsühnungsritual*, 91; Collins, “Purifying a House”, 170; Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban*, 386, 401.

¹²⁰ Otten, “Eine Beschwörung”, 130-131; Collins, “Purifying a House”, 170; Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban*, 387, 402.

IV 48-51).¹²¹ Tanrı figürlerinin yapımında kullanılan yağ ve bal bu ritüelde, yer altı dünyasından Tanrıları çağırmaya hizmet etmiştir.¹²² Bir evdeki kirliliğe karşı yapılan Puriyanni'nin arınma ritüelinde ise bal, ekipman listesinde yer almış ve dua esnasında Fırtına Tanrısı ile evin tanrılarına sunulmuştur (CTH 758.1: KUB 35.54 5-7):¹²³ “[... biraz ince yağ, meyveler, her şey]den az miktarda, [bal, 2 küçük somun] peynirli ekmek, [...].” Aynı ekipman listesi Puriyanni'nin başka ev arındırma listesinde de görülmektedir (CTH 758: KUB 7.14+KBo 19.2+KUB 35.52+KUB 35.53+VS NF 12.60 Vs. I 10-11):¹²⁴ “[...] biraz ince yağ, meyveler, her şeyden [az miktarda], bal, 2 küçük somun peynirli ekmek.” Puriyanni'nin ev arındırma ritüellerinde bal ile ilgili sıra aynı şekilde tekrar edilmiştir.¹²⁵ Bir şehrin arınması için yapılan Iriya ritüelinde ise madeni eşyaların yanında bal, yağ ve ekmek, tanrılara sunulmak üzere ritüel listesinde yer almıştır (CTH 400: KUB 30.35 Vs. I 4-5 + KUB 39.102 Vs. I 4-5):¹²⁶ “Bronz 1 çapa, bronz 1 kürek, bronz 1 şatta-¹²⁷, yağ, bal, ince ekmekler.” İçinde balın da bulunduğu tüm bu kurban sunularına karşılık, yer altı Tanrılarının kötülükleri/kirlilikleri alıp karanlık yer altı dünyasına götürmeleri beklenmiştir.

Yapı Ritüellerinde Bal

Farklı bir ritüel türü olan ve yeni bir yapının/sarayın inşaatı ile ocak yapımı bittikten sonra yapılan bir ritüelde ise bal, tanrılaştırılan ocağa sunulmuştur. Kraliyet ailesi bu ritüelde ocağın etrafında toplanarak Ocak Tanrısı'na kurbanlar sunmuştur.¹²⁸ Metnin ilgili kısmı şöyledir (CTH 414: KUB 39.1 IV 4-8):¹²⁹ “Saraydan şunları alırlar; 1 wakşur- kabı ince beyaz yağ, 1 wakşur- kabı bal, 1 peynir, 1 lor, beyaz yün, siyah yün, 1 ölçü

¹²¹ Otten, “Eine Beschwörung”, 140-141; Collins, “Purifying a House”, 171; Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban*, 393-407.

¹²² Haas, *Magie und Mythen*, 501.

¹²³ Mouton ve Yakubovich, *Luwili*, I, 4-5.

¹²⁴ Mouton ve Yakubovich, *Luwili*, II, 18-19.

¹²⁵ CTH 758: IBoT III 96 Vs. I 10' Bkz. Mouton ve Yakubovich, *Luwili*, I, 32-33.

¹²⁶ Rita Francia, “Montagne grandi (e) piccole, (sapete) perchè sono venuto? (in margine a due recitativi del Rituale di Iriya CTH 400-401)”, *Or NS* 73 (2004): 394.

¹²⁷ (GİŞ)şatta-; arazi işlemeye yarayan bir alet; kürek?, bel?, çapa?, kova? İçin bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 470.

¹²⁸ Hatice Gonnet, “Les espaces hittites du sacrifice, leur aménagement et leur utilisation”, *Sedat Alp'a Armağan* içinde, ed. H. Otten, E. Akurgal, H. Ertem ve A. Süel, (Ankara: 1992), 207. Ayrıca bkz. Benjamin Schwartz, “A Hittite Ritual Text (KUB 29,1 = 1780/c)”, *Or NS* 16, (1947): 23.

¹²⁹ Torri, *La Similitudine Nella*, 87-88; Schwartz, “A Hittite Ritual Text”, 36-37.

kurutulmuş lor(?), 1 ölçü tohum, susam, üzüm, lieti- meyvesi, şuwaitar-meyvesi, 1 öküz derisi (ve) tuz. Sonra bütün bunlar ocağın içine hazırlanır.” Benzer şekilde bal ile tuz CTH 470: KBo 22.256 r.Kol. 10-12¹³⁰ numaralı ritüel parçasında da ocağa atılmaktadır. Ocak Tanrısı’na sunulan ve içinde balın da bulunduğu bu sunular, bir tür ikna kurbanı olarak rol oynamıştır.¹³¹ Bu örneklerle benzer şekilde bir bayram ritüelinde de ocağa bal atılmaktadır (KUB 45.22 Rs. IV 10-12):¹³² “*Her biri avuç dolusu 3 somun ekmeği kırıp ocağa atar; ayrıca ocağa bal, yağ, meyve (ve) tuz da atar*”. Ritüellerde ocak, biri içeride (yukarıda), diğeri yanında olmak üzere iki kurban almıştır. Ocağın üzerine konulan adak ilahi dünyaya yöneliktir ve dumanla iletilmiştir. Oysa ocağın yanına konulan adak, Ocak Tanrısı’nın kendisine yönelik olmuştur.¹³³ Başka bir yapı ritüeli olan tapınak yapım ritüelinde ise bal, kutsal yapının temellerine diğer sunularla birlikte dökülmektedir (CTH 415: KBo 15.24+KBo 13.114 Vs. II 52-55):¹³⁴ “*4 bronz heykelciğin ve bronz ineğin her birinin altında bronz 1’er kapak bulunmaktadır. Sonra kapakların her yerine biraz ince yağ, tereyağı, susam yağı, bal (ve) tuz döker.*” Burada temel direklerinin altına dökülen sunular, ilerleyen kısımda temellere dökülmektedir (CTH 415: KBo 15.24+KBo 13.114 II 63-65):¹³⁵ “*Daha sonra tahıl tohumları, tüm bahçe meyvelerinin tohumları, ince yağ, tereyağı, susam yağı, bal, tuz, malt, bira sırası, gümüş, altın, taşlar ve cam hamuru ile tüm temelleri doldururlar.*” Aynı metnin başka bir bölümünde ise bal, tanrıların beslenmesi için kurulan masanın¹³⁶ önünde içkilerle birlikte sunulmaktadır (CTH 415: KBo 13.114 II 28-29):¹³⁷ “*Masanın önünde ^DEa için 3 kez şarap, bira, bal ve marnuwan- içkisi libasyonu yapar.*” Yapı ritüellerinde kullanılan pek çok maddenin yanında bal, yağ ve tereyağı, binanın temelini oluşturmuş ve böylece binanın dayanıklılığı ile bina sakinlerinin refahı ve bunların evde her zaman bulunması amaçlanmıştır.¹³⁸

¹³⁰ Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KBo 22*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008), 245-246. Ayrıca bkz. Haas, *Materia Magica*, 105, 501.

¹³¹ Haas, *Materia Magica*, 227, 500.

¹³² Haas ve Wegner, *Die Rituale der Beschwörerinnen* ^{SAL}ŞU.GI, 407. Metnin CTH numarası mevcut değildir.

¹³³ Gonnet, “Les espaces hittites du sacrifice”, 207; Schwartz, “A Hittite Ritual Text”, 23.

¹³⁴ Nilüfer Boysan-Dietrich, *Das hethitische Lehmhaus aus der Sicht der Keilschriftquellen*, (Heidelberg: Carl Winter, 1987), 66-67.

¹³⁵ Boysan-Dietrich, *Das hethitische Lehmhaus*, 68-69.

¹³⁶ Gonnet, “Les espaces hittites du sacrifice”, 204-205.

¹³⁷ Boysan-Dietrich, *Das hethitische Lehmhaus*, 70-71.

¹³⁸ Haas, *Materia Magica*, 183, 185.

Ölü Ritüellerinde Bal

Kral veya kraliçenin ölümü, Hititler tarafından “tanrı olmak” (DINGIR^{LIM}-i^š)¹³⁹ deyiimiyle açıklanmıştır. Cenaze törenleri (*šalliš waštaiš*-) kural olarak yalnızca krallar, kraliçeler, prensler ve prensesler için gerçekleştirilmiştir.¹⁴⁰ Bal ise bir kraliyet üyesinin cenaze töreninde ölen kişinin ruhuyla uzlaşmayı/yatıştırmayı sağlamak için kullanılmıştır¹⁴¹ (CTH 450: KUB 39.12 Rs. 11-14):¹⁴² “[...] Ayrıca aynı şekilde 1/2 avuç dolusu 3 yağlı ekmek, 1 tarna- kabı¹⁴³ bal [...] [...] s]ağ but; ve bunu asker ekmeğinin üzerine düzgün bir şekilde ko[yarlar ...] [...] üstünü kapatırlar ve onu taş eve ta[şırırlar ...] [...] iç odaya [kemikleri koyarlar...]” Metnin devamında kurban çukuruna bal sunusu yapıldığı görülmektedir (CTH 450: KUB 39.12 Rs. 15-17):¹⁴⁴ “[...] x yeri kazarlar ve 1 hutnikki- kabı¹⁴⁵ ile [x hutnikki-kabına ba[l] dökerler[...] tuttukları vekil figürü yatıştırmak için [...]” Yeri kazmakla açılan kurban çukurunun ölülerin ruhuyla bağlantılı olması¹⁴⁶ ve bu çukura bal dökülmesi dikkate değerdir. Çünkü kraliyet cenaze törenlerinde yapılan sunular, tanrı olduğu düşünülen ruha yapılmaktadır. Aynı zamanda cenaze törenlerinde ölümlere yemesi için ekmek ve etin yanında bal da sunulmuştur.¹⁴⁷ Fakat cenaze ritüellerinde veya ölüye yönelik ritüellerde bal kullanılmasına karşın, ölmüş kral ve kraliçelere yönelik Hitit kurban listelerindeki sunular arasında bal yer almamıştır.¹⁴⁸

Kurkanzalı adam Zelliya'nın hastalanıp ölen ve kraliyet ailesinden olmayan¹⁴⁹ bir kişi için yaptığı ritüel listesinde ise bir kap bal ibaresi okunmaktadır (CTH 783: KUB 30.26 Vs. I 6-7):¹⁵⁰ “1 beyaz başörtüsü, 1 şekel gümüş, 1 şekel altın, 2 bronz bıçak [...], 2 bronz GAL kabı, 1

¹³⁹ Friedrich, *Kurzgefaßtes Hethitisches Wörterbuch*, 111.

¹⁴⁰ Chiara Cognetti, *Totenkult und Ahneverehrung im hethitischen Anatolien Vorstellungen, Rituale und Institutionen*, (Heidelberg: Universitatverlag, 2021), 398.

¹⁴¹ Haas, *Die hurritischen Ritualtermini*, 38.

¹⁴² Cognetti, *Totenkult und Ahneverehrung*, 395-398.

¹⁴³ *tarna-*; kafa taşı ve ona benzeyen bir ölçü kabı için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 523.

¹⁴⁴ Heinrich Otten, *Hethitische Totenrituale*, (Berlin: Akademie Verlag, 1958), 70-71; Kassian, Korolëv ve Sidel'tsev, *Hittite Funerary Rituals*, 280.

¹⁴⁵ ^{DUG}*hutnikki-*; bir bal kabı, kavanoz için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 211.

¹⁴⁶ Cognetti, *Totenkult und Ahneverehrung*, 119.

¹⁴⁷ Otten, *Hethitische Totenrituale*, 14.

¹⁴⁸ Bkz. Heinrich Otten, “Zu den Anfängen der hethitischen Geschichte”, *MDOG* 83, (1951): 33-45.

¹⁴⁹ Cognetti, *Totenkult und Ahneverehrung*, 174.

¹⁵⁰ Otten, *Hethitische Totenrituale*, 100-103; Cognetti, *Totenkult und Ahneverehrung*, 171-173.

NAMMANTUM kabı yağ, 1 NAMMANTUM kabı bal [...].” Listede baldan sonra çeşitli yiyecekler sıralanmakta ve ölü ruha sunulduğu söylenmektedir. Anlaşılan göre, bal ve diğer yiyecekler ölü beden yakılmadan önce son yemek olarak sunulmuştur. Ancak ölümlere sunulan kurbanların ihmal edilmesi¹⁵¹ halinde ya da ölümlerin ruhuyla temas kurulması gibi nedenlerle ölümlerin ruhları, yaşayanlara karşı öfke duymuştur. Bu öfke ise yaşayanların çeşitli olumsuzluklara maruz kalmasına sebep olmuştur.¹⁵² Bu olumsuzlukları ortadan kaldırmak için ölümlere yönelik çeşitli ritüeller düzenlenmiş ve bal da bu ritüellerde kullanılmıştır. Hasarlı olmasına rağmen ölümlerin tehditkar ruhuna karşı yatıştırma amacı güden bir ritüel fragmanında bal şöyle yer almaktadır (CTH 470.1301: KUB 39.53 Rs. III 6-10):¹⁵³ “*nehrin küllerini alır ve...]* yağı, balı üstüne d[öker] [...] ve şöyle söyler: GI[DİM?]¹⁵⁴ [...] [*Buradasınız/kendiniz buradasınız [...]* [*iç)ine?* yağ, bal [...].” Balın bu metinde net olmayan kullanımı, öfkeli ruhları yatıştırma ritüelinde daha açıktır (CTH 449.3: KUB 39.57 Vs. I 10-13):¹⁵⁵ “... *Kurban beyi, boğayı ve onun yerine geçen figürü alır ve bunu yaparken de konuşur. Boğa ve onun yerine geçen figür kaldırılır; [...]* Sonra bunlar (*vücut parçaları*) tekrar yağ ve balla doldurulur ve onları Gökyüzünün Güneş Tanrısına verirler.” Bal kullanımının buradaki amacı, yağ ve bal ile ölü ruhunun çekilerek onun için hazırlanan figürü ele geçirmesidir.¹⁵⁶ Sonrası ise ölen kişiyle temas nedeniyle oluşan kirliliğin yağ ve bal ile arındığını belirtmek için Gökyüzünün Güneş Tanrısı’na sunulması ve onay alma çabasıdır.¹⁵⁷

Sonuç

Hitit inancına göre, insanların isteklerini elde etmesinin ilk adımı tanrıların ikna edilmesiydi. Tanrıları ikna etmek için de öncelikle onları memnun etmek gerekiyordu. Bu sebeple tanrı kültlerinde ve bayramlarda pek çok yiyeceğin yanında bal, tanrıların hoşuna giden bir yiyecek olarak

¹⁵¹ KUB XVI 16 Vs. 24-25 (CTH 570): “*Dammara kadınlarının tamamına gelince: Birinin oğlu ölürse, o zaman yalnızca onlar, ölümlerin (ruh) ekmeğini ve birasını tüketerek ölüye (ruha) karşı bir suç işlemiş olurlar.*” Bkz. Haas, *Materia Magica*, 136.

¹⁵² KUB XVIII 16 Vs. II 1-8 (CTH 582): Cognetti, *Totenkult und Ahneverehrung*, 115-116, 208.

¹⁵³ Cognetti, *Totenkult und Ahneverehrung*, 118-119.

¹⁵⁴ GİDİM; ölü ruhu, ölü, hortlak, ölmüş atalar için bkz. nal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 129.

¹⁵⁵ Giulia Torri, *Lelwani. il culto di una dea ittita*, (Roma: Vicino Oriente, 1999), 47-48; Cognetti, *Totenkult und Ahneverehrung*, 150-151.

¹⁵⁶ Cognetti, *Totenkult und Ahneverehrung*, 119.

¹⁵⁷ Torri, *Lelwani*, 49.

sunulmuştur. Ancak bal, bir gıda maddesi olarak sıradan bir besin olmasının ötesinde, insan ve tanrı arasındaki iletişim koridorunu tesis etmede önemli bir materyal olmuştur. Öncelikle balın çekici, cazip yönü öne çıkarılarak bir nevi teşvik unsuru olarak kullanılmıştır. Tanrıları, yer altından çıkartmak ve gökyüzünden getirmek için tercih edilmiştir. Sonrasında ise bal, tanrılara cazip bir dönüş yolu hazırlamıştır. Bu yol ile kişinin sorunlarını tanrıya iletebilmesi amaçlanmıştır. Eğer tanrı öfkeliyse bal ile önce onu yatıştırmak, sonrasında ise oluşan sorun konusunda tanrıyı ikna etmek için kullanılmıştır. Bu yüzden bal, tanrıları çağırmak ve tanrıların öfkelerini yatıştırmak için yapılan ritüel uygulamalarında, mutlaka olması gereken bir yiyecek olarak ortaya çıkmıştır. Bal, yapılan duanın kabulünü garanti altına almak için ya önceden sunulmuş ya da duanın kabul olması şartıyla sunulacağı belirtilmiştir. Tanrının öfkesinden kaynaklandığı düşünülen hastalıkların sağaltılmasında ise hastanın tanrıya hoş gösterilmesindeki benzeşim aracı olmuştur. Bal, kültürel kirliliğe sebep olan ve tanrıları öfkeliendiren davranışların telafisi için yapılan büyü ritüellerinde ise tanrılara giden yolda dikkat çekici bir unsur olarak kullanılmıştır. Bunlardan bazıları, yapılan figürinlerin etkisini arttırmak için harcına bal konulması, farklı figürlerin balla kaplanması ya da çeşitli şekillerde serpilerek/sürülerek kullanılması şeklinde karşımıza çıkmıştır. Böylece bal, kişi kusurunun sembolik halini örterek izole etmiştir. Çeşitli örneklerde aktarım ögesi olarak görülen bal, sonrasında yakma kurbanı halinde de tüm olumsuzlukları hapsederek yok eden aracı olmuştur. Kişinin, evin, tapınağın, şehrin ve hatta tanrı kirliliğinin arındırılması için önemli bir ritüel malzemesi olarak kullanıldığı görülmüştür.

Teknik açıdan bakıldığında ise balın ve diğer yiyeceklerin kült uygulamaları için şehirlerden toplanması, listelerin oluşturulması ve günleri belli sunum törenlerinin olması da bir anlamda siyasi işleyişin içinde yer aldığını göstermektedir. Bal kelimesinin yer aldığı Hititçe çivi yazılı belgeler arasında en büyük çoğunluğu ise büyü ritüel metinlerinin oluşturduğu tespit edilmiştir. Bu belgelerde en çok yağ ile birlikte sıralanan balın tatlı eşlikçileri taze ve kuru meyveler olmuştur. Bu sıralamada bal ve yağın sunumunda en çok *wakšur*- kabının kullanıldığı görülmüştür. Bu bilgilere ek olarak, balın sunulduğu belirli bir tanrı öne çıkmamıştır. Genelde farklı kurbanlar alan yer altı Tanrıları ve yeryüzü Tanrıları, bal sunusunda ayırt edilmemiştir. Buradaki amaç ise ortaktır; kötülöklere neden olan her türlü etmeni, tanrı ayırt etmeksizin onu memnun ederek, kötölük etmeninin olumlu dönüşümünü veya yok edilmesini sağlamaktır. Sonuç olarak ele aldığımız metinlerde balın merkezi bir rolden ziyade, tanrıların yönlendirilmesinde etkili bir aracı olarak rol oynadığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Asan, Ali Naci. *Der Mythos vom erzürnten Gott. Gott Ein philologischer Beitrag zum religionshistorischen Verständnis des Telipinu-Mythos und verwandter Texte*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2014.
- Barsacchi, Francesco G. “KBo 20.64: A Hittite Invocation Ritual Mentioning the Thunder”, *AoF* 43/1-2, (2016): 1-16.
- Bawanypeck, Daliah. *Die Rituale der Auguren*. Heidelberg: Universitätsverlag, 2005.
- Beckman, Gary. “The Wrath of Telipinu (1.57)”, ed. William W. Hallo, *The Context of Scripture 1*, 151-153. Leiden 2003.
- Beckman, Gary. “The Sea! The Sea! A Rite from the South of Anatolia (CTH 719)”, ed. Andreas Müller-Karpe, Elisabeth Rieken und Walter Sommerfeld, *Gs Otten: Saeculum Gedenkschrift für Heinrich Otten anlässlich seines 100. Geburtstags*. 15-30. Wiesbaden, 2015.
- Bowie, Angus. “The Ritual role of Honey in Ancient Egypt, Hatti and Greece”, *JHR* 31, (2020): 7-23.
- Boysan-Dietrich, Nilüfer. *Das hethitische Lehmhaus aus der Sicht der Keilschriftquellen*. Heidelberg: Carl Winter, 1987.
- Christiansen, Birgit. “Ein Entsühnungsritual für Tuthaliya und Nikkalmati? Betrachtungen zur Entstehungsgeschichte von KBo 15.10+”, ed. A. Archi ve R. Francia, *VI Congresso Internazionale di Ittitologia*. 93-107. Roma, 2007.
- Cognetti, Chiara. *Totenkult und Ahnenverehrung im hethitischen Anatolien-Vorstellungen, Rituale und Institutionen*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2021.
- Collins, Billie J. “Purifying a House: A Ritual for the Infernal Deities (1.68)”, ed. William W. Hallo, *The Context of Scripture 2*. 168-171. Leiden, 2003.
- Collins, Billie J. “Royal Co-option of a Popular Ritual: The Case of Hantitassu”, ed. P. Taracha, *Proceedings of the 8. International Congress of Hittitology*. 185-201. Warsaw, 2014.
- Coşkun, Yaşar. “Libasyonla İlgili “şipant-“ ve “eku-“ Terimleri Üzerine Bir İnceleme”, *VII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 25-29 Eylül 1970*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972, 89-97.
- Coşkun, Yaşar. *Boğazköy Metinlerinde Geçen Bazı Seçme Kap İsimleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1979.
- CTH 698.IA: Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KBo 14.142 (2021-12-31)
- Daddi, Franca Pecchioli. *Mestieri, professioni e dignita nell'Anatolia ittita*. Roma: edizioni Dell'Ateneo, 1982.
- Daues, Alexandra – Rieken, Elisabeth. “Das Gebet der Gaššuliyawia: Struktur und Performanz”, ed. Andreas Müller-Karpe, Elisabeth Rieken und Walter

- Sommerfeld, Gs Otten: *Saeculum Gedenkschrift für Heinrich Otten anlässlich seines 100. Geburtstags*. 31-49. Wiesbaden, 2015.
- Ehelolf, Hans. "Heth. *milit* = "Honig"", *OLZ* 36/1 (1933): 1-7.
- Erkut, Sedat. "Hititler'de Arı ve Bal", *ACTA TURCICA* 1/1 (2011): 36-39.
- Ertem, Hayri. *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1965.
- Foster, Benjamin R. "The Poem of the Righteous Sufferer (1.153)", ed. William W. Hallo, *The Context of Scripture 1*. 486-492. Leiden, 2003.
- Francia, Rita. "Montagne grandi (e) piccole, (sapete) perchè sono venuto? (in margine a due recitativi del Rituale di Iriya CTH 400-401)", *Or NS* 73 (2004): 390-408.
- Frayne, Douglas. "Ekallatum – Shamshi-Addu (2.110)", ed. William W. Hallo, *The Context of Scripture 2*. 259-260. Leiden, 2003.
- Friedrich, Johannes. *Die hethitischen Gesetze. Transkription, Übersetzung, sprachliche Erläuterungen und vollständiges Wörterverzeichnis*. Leiden: Brill, 1959.
- Friedrich, Johannes. *Kurzgefaßtes Hethitisches Wörterbuch. Kurzgefasste kritische Sammlung der Deutungen hethitischer Wörter. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe 1952-1966*. Heidelberg: Carl Winter, 1991.
- García Trabazo, J. V. *Textos religiosos hititas. Mitos, plegarias y rituales*. Madrid: BCBO6, 2002.
- Goetze, Albrecht. "Hittite Rituals, Incantations, and Description of Festivals", ed. James B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. 346-361. Princeton, 1969.
- Gonnet, Hatice. "Les espaces hittites du sacrifice, leur aménagement et leur utilisation", ed. H. Otten, E. Akurgal, H. Ertem ve A. Süel, *Sedat Alp'a Armağan*. 199-212. Ankara, 1992.
- Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription KUB 20*. Dresden: Verlag der TU, 2004.
- Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription KBo 22*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008.
- Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription KBo 58*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2012.
- Gurney, Oliver R. *Some Aspects of Hittite Religion*. Oxford: British Academy, 1977.
- Güterbock, Hans G. ve Harry A. Hoffner. *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University*. Vol. L-N. The Oriental Institute of the University of Chicago, 1989.
- Haase, Richard. *Die Fragmente der Hethitischen Gesetze. Transkribiert und Nach Paragrafen Geordnet*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968.

- Haas, Volkert. *Der Kult von Nerik. Ein Beitrag zur hethitischen Religionsgeschichte*. Roma: Päpstliches Bibelinstitut, 1970.
- Haas, Volkert ve Wilhelm, Gernot. *Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna*. Kevelaer: Blutzon&Bercker, 1974.
- Haas, Volkert. *Magie und Mythen im Reich der Hethiter, vol. 1, Vegetationsmythen und Pflanzenmagie*, Hamburg: Merlin Verlag, 1977.
- Haas, Volkert. "Leopard und Biene im Kulte "hethitischer" Göttinnen. Betrachtungen zu Kontinuität und Verbreitung altkleinasiatischer und nordsyrischer religiöser Vorstellungen", *UF* 13 (1981): 101-116.
- Haas, Volkert. *Die Serien itkaḫi und itkalzi des AZU-Priesters. Rituale für Tašmišarri und Tatuḫepa sowie weitere Texte mit Bezug auf Tašmišarri*. Roma: Multigrafica, 1984.
- Haas, Volkert ve Wegner, Ilse. *Die Rituale der Beschwörerinnen SAL-ŠU.GI, TEİL I: Die Texte*. Roma: Multigrafica Editrice, 1988.
- Haas, Volkert. *Geschichte der hethitischen Religion*. Leiden: E. J. Brill, 1994.
- Haas, Volkert. *Die hurritischen Ritualtermini in hethitischem Kontext*. Roma: CNR-Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, 1998.
- Haas, Volkert. *Materia Magica et Medica Hethitica: Ein Beitrag zur Heilkunde im Alten Orient*, Volumen I, Berlin: Walter de Gruyter, 2003.
- Haas, Volkert. "Ein jatro-magisches Ritual gegen einen Fluchzwang", ed. Y. Cohen, A. Gilan ve J. L. Miller, *Pax Hethitica: Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer*. 178-182. Wiesbaden: 2010.
- Haroutunian, Hripsime S. "The Hittite Ritual against a Curse (CTH 429)", ed. G. Beckman, R. Beal ve G. McMahon, *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr.* 149-168. Winona Lake: 2003.
- Hoffner, Harry A. "An English-Hittite Glossary", *RHA* 25/80, (1967): 6-99.
- Hoffner, Harry A. "Second Millennium Antecedents to the Hebrew 'óḇ", *JBL* 86/4, (1967): 385-401.
- Hoffner, Harry A. *Alimenta Hethaeorum, Food Production in Hittite Asia Minor*. New Haven: American Oriental Society, 1974.
- Hoffner, Harry A. *The Laws of the Hittites. A Critical Edition*. Leiden: Brill, 1997.
- Hout, Theo P. J. van den. *The Purity of Kingship. An Edition of CTH 569 and Related Hittite Oracle Inquiries of Tuthaliya IV*. Leiden: Brill, 1998.
- Hutter, Manfred. "Aspects of Luwian Religion", ed. H. Craig Melchert, *The Luwians*. 211-280. Leiden, 2003.
- Imparati, Fiorella. *Hitit Yasaları*. Çev: E. Özbayoğlu, Ankara: İtalyan Kültür Heyeti, 1992.
- Karasu, Cem. "nuntarrijašḫaš Bayramında Hitit Kralının Kült Gezileri" *Bellethen* LII/203 (1988): 407-428.
- Karauğuz, Güngör. *Hitit Mitolojisi*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2001.

- Kassian, A. S., Korolëv, A. ve Sidel'tsev, A. *Hittite Funerary Rituals, šalliš waštaiš*. Münster: Ugarit Verlag, 2002.
- Kronasser, Heinz. *Die Umsiedelung der Schwarzen Gottheit. Das hethitische Ritual KUB XXIX 4 (des Ulippi)*. Wien: Hermann Böhlau, 1963.
- Landsberger, B. *Die Fauna des alten Mesopotamien nach der 14. Tafel der serie HAR.RA=HUBULLU*, Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1934.
- Laroche, Emmanuel. “Le voeu de Puduḫepa”, *RA* 43, (1949): 55-78.
- Laroche, Emmanuel. “Textes mythologiques hittites en transcription 1. Mythologie anatolienne”, *RHA* 23/77, (1965): 61-178.
- Miller, Jared L. *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2004.
- Monte, Giuseppe F. Del. “Il rituale di guarigione di Bappi (CTH 431)”, *Or NS* 73 (2004): 337-347.
- Mouton, Alice. *Rêves hittites. Contributions à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolie ancienne*. Leiden: Brill, 2007.
- Mouton, Alice. “Sorcellerie hittite”, *JCS* 62 (2010): 105-125.
- Mouton, Alice, Yakubovich, Ilya. *Luwili. Hittite-Luwian Ritual Texts Attributed to Puriyanni, Kuwattalla and Šilalluḫi (CTH 758–763). Volume I: Edition and Commentary*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2023.
- Mouton, Alice, Yakubovich, Ilya. *Luwili. Hittite-Luwian Ritual Texts Attributed to Puriyanni, Kuwattalla and Šilalluḫi (CTH 758–763). Volume II: Discussion and Glossary*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2023.
- Murat, Leyla. “Ammihatna Rituelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum* VI/2 (2003): 89-109.
- Neu, Erich. *Interpretation der Hethitischen Mediopassiven Verbalformen*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968.
- Otten, Heinrich. “Zu den Anfängen der hethitischen Geschichte”, *MDOG* 83, (1951): 33-45.
- Otten, Heinrich. *Hethitische Totenrituale*. Berlin: Akademie Verlag, 1958.
- Otten, Heinrich. “Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Boğazköy”, *ZA* 54 (1961): 114-157.
- Polvani, Anna Maria. “Contributo alla lessicografia ittita”, *SEL* 12 (1995): 149-158.
- Reyhan, Esmâ. “The Missing God Telipinu Myth: A Chapter from the Ancient Anatolian Mythology”, *TAD* XXVIII/45 (2009): 85-106.
- Reyhan, Esmâ. “Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük”, *Akademik Bakış* 2/3 (2008): 227-242.
- Reyhan, Esmâ. “Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli Tanrıları Çağırma Ritüelleri”, *TAD* 35/60 (2016): 1-38.
- Roos, Johan de. *Hittite Votive Texts*. Leiden: Nederlands Instituut, 2007.
- Rost, Liane. “Ein hethitisches Ritual gegen Familienzwist”, *MIO* 1 (1953): 345-379.

- Schwartz, Benjamin. "A Hittite Ritual Text (KUB 29,1=1780/c)", *Or NS* 16 (1947): 23-55.
- Sevinç Erbaşı, Fatma. *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü Cenaze Diğer Ritüeller*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2013.
- Singer, Itamar. *The Hittite KI.LAM Festival II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1984.
- Singer, Itamar. *Muwatalli's Prayer to the Assembly of Gods through the Storm-God of Lightning (CTH 381)*. Atlanta: ASOR, 1996.
- Singer, Itamar. *Hittite Prayers*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2002.
- Sir Gavaz, Özlem. *Ayinler, Ziyaret Merkezleri, Yollar ve Lokalizasyonla İlgili Yeni Gözlemler Hitit Krallarının Kült Gezileri ve Tanrılar İçin Düzenledikleri Merasimler*. Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2012.
- Sommer, Ferdinand ve Ehelolf, Hans. *Das hethitische Ritual des Pāpanikri von Komana. (KBo V 1 = Bo 2001). Texte, Übersetzungsversuch, Erläuterungen*. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche, 1924.
- Součková, Jana. "Edikt von Tuḫaliija IV, zugunsten des Kults des Wettergottes von Nerik", ed. J. Klinger, E. Rieken ve C. Rüster, *Investigationes Anatolicae – Gedenkschrift für Erich Neu*. 279-300. Wiesbaden: Harrassowitz verlag, 2010.
- Starke, Frank. *Die keilschrift-luwischen Texte in Umschrift*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1985.
- Starke, Frank. *Untersuchungen zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990.
- Strauß, Rita. *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna. Ein Beitrag zur Erforschung hethitischer Ritualtradition und Kulturgeschichte*. Berlin: Walter de Gruyter, 2006.
- Süel, Aygül. *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, 1985.
- Szabó, Gabrielle. *Ein hethitisches Entsühnungsritual für das Königspaar Tuḫaliija und Nikalmati*. Heidelberg: Carl Winter, 1971.
- Taracha, Piotr. *Ersetzen und Entsühnen. Das mittelhethitische Ersatzritual für den Großkönig Tuḫaliija (CTH 448.4) und verwandte Texte*. Leiden: Brill 2000.
- Torri, Giulia. *Lelwani. il culto di una dea ittita*. Roma: Vicino Oriente, 1999.
- Torri, Giulia. *La Similitudine Nella Magia Analogica İttita*. Roma: Herder, 2003.
- Ünal, Ahmet. *The Hittite Ritual of Ḫantitaššu from the City of Hurma against Troublesome Years*. Ankara: TTK Yayınları, 1996.
- Ünal, Ahmet. *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luwicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2016.
- Wegner, Ilse. *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen. Teil I: Texte für ISTAR-Sa(w)uska*. Roma: Bonsignori Editore, 1995
- Wegner, Ilse. *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen. Teil II: Texte für Teššub, Hebat und weitere Gottheiten*. Roma: CNR, 2002.